

этимологияны емес, сол атаулардың қалыптасуына ықпал еткен тарихи кезеңдерді, саяси биліктің ауысуын, көші-қон процестерін, сауда жолдарының өтуін және мәдени ықпалдастықтың ауқымын анықтауға болады. Сонымен қатар жергілікті халықпен жүргізілген сұхбаттар мен ауызша аңыз-әңгімелер ғылыми талдауды толықтырып, кейбір атаулардың семантикалық астарын нақтылауға мүмкіндік берді. Ауыл ақсақалдары мен көнекөз тұрғындардың деректері материалдық емес мәдени мұраның құнды элементі ретінде өңір тарихының үзілмес тізбегін сақтап отыр. Осылайша, ономастикалық зерттеу тек академиялық мақсатта ғана емес, аймақтық тарихи жақты жаңғырту, мәдени бірегейлікті нығайту үшін де маңызды екені анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдірахманов А. Қазақстанның жер-су аттарының түсіндірме сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1996.
2. Қойшыбаев Е. Қазақстан топонимдерінің тарихы. - Алматы: Санат, 1998.
3. Жанұзақов Т. Топонимика негіздері. Алматы: Рауан, 1994.
4. Мұқанов М. Этнонимдер мен топонимдер тарихы. - Алматы: Білім, 2002.
5. ҚР Ұлттық Архиві материалдары (Шу өңіріне қатысты қорлар).

САРЫАРҚА ТОПОНИМІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Баянбек Ф.С.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы, PhD Молдахмет А.А.

Астана халықаралық университеті

farida.soldat@icloud.com

Астана қаласы Қазақстан

Аңдатпа

Бұл мақала Сарыарқа ономастикалық атауының тарихи қалыптасуы, этимологиялық негізі және географиялық, тарихи-мәдени мазмұны туралы ғылыми талдауға бағытталған. Сарыарқа бұл Қазақстанның ірі физикалық-географиялық және табиғи-тарихи аймағының бірі, қазақ даласының кең аймағын қамтитын тарихи-географиялық атау және оның мәні мен пайда болу уақыты түркілік дүниетаным, табиғи-ландшафтық ерекшеліктер және этномәдени тәжірибемен тығыз байланысты.

Сарыарқаға Қарағанды, Ақмола облыстарының жері толықтай, бұрынғы Торғай, Семей, Павлодар облысының біраз жері кіреді. Қарағанды облысының территориясы, негізінен, Сарыарқаның орта бөлігінде орналасқан. Сондықтан да жергілікті халық осы өңірді ежелден Сарыарқа, Арқа даласы деп атаған. Мақалада ең алдымен атаудың шығу төркініне қатысты ғылыми болжамдар қарастырылып, «сары» сөзінің түркі тілдеріндегі семантикалық ауқымы мен «арқа» ұғымының географиялық сипаттамадағы орны салыстырыла зерттеледі. Сонымен бірге Сарыарқа атауының қазақ этногенезіндегі рөлі мен оның кеңістіктік шекаралары жазба деректер, тарихи құжаттар және халық фольклоры негізінде талданады. Зерттеу барысында ономастикалық талдау, тарихи-лингвистикалық салыстыру, картографиялық деректерді талдау және контенттік сараптама әдістері қолданылып, атаудың сан ғасырлар бойы қалыптасқан мазмұны жүйелі түрде қарастырылады. Сондай-ақ Сарыарқа ұғымының тек географиялық атау емес, сонымен бірге ұлттық символдық кеңістіктің бір бөлігі ретіндегі маңызы ашылады. Мақалада «дала өркениеті», «түркілік топонимдік жүйе», «табиғи-географиялық детерминация» сияқты түсініктер арқылы атаудың тарихи-мәдени мәнмәтіні көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде Сарыарқа атауының көпқабатты мазмұнға ие екені, оның этностық, тарихи және табиғи факторлардың бірігуі негізінде қалыптасқаны анықталады.

Кілт сөздер: ономастика, Сарыарқа, топоним, этнолингвистика, тарихи география, түркі тілдері, семантика, арқа, ландшафт, қазақ даласы.

Аннотация

Целью данной статьи является научный анализ исторического формирования, этимологической основы и географического, историко-культурного содержания ономастического названия Сарыарка. Сарыарка один из крупнейших физико-географических и природно-исторических регионов Казахстана, историко-географическое название, охватывающее обширную территорию казахской степи, а его значение и время происхождения тесно связаны с тюркским мировоззрением, природно-ландшафтными особенностями и этнокультурным опытом. Сарыарка включает в себя всю территорию Карагандинской и Акмолинской областей, а также некоторые районы бывших Тургайской, Семейской

и Павлодарской областей. Территория Карагандинской области в основном расположена в средней части Сарыарки. Поэтому местное население издавна называло этот регион Сарыаркой, степью Арка. В статье, прежде всего, рассматриваются научные гипотезы относительно происхождения названия, а также в сопоставительном ключе изучается семантический объем слова «сары» в тюркских языках и место понятия «арка» в географическом описании. При этом на основе письменных данных, исторических документов и народного фольклора анализируется роль названия Сарыарка в казахском этногенезе и его пространственные границы. В ходе исследования используются методы ономастического анализа, историко-лингвистического сопоставления, анализа картографических данных и контент-анализа, а также системно рассматривается содержание названия, формировавшееся на протяжении веков. Раскрывается значение понятия Сарыарка не только как географического названия, но и как части национального символического пространства. В статье показан историко-культурный контекст названия через такие понятия, как «степная цивилизация», «тюркская топонимическая система», «природно-географическая детерминация». В ходе исследования выявлено, что название Сарыарка имеет многослойное содержание, оно сформировалось на основе сочетания этнических, исторических и природных факторов.

Ключевые слова: ономастика, Сарыарка, топоним, этнолингвистика, историческая география, тюркские языки, семантика, арка, ландшафт, казахская степь.

Abstract

The purpose of this article is to scientifically analyze the historical formation, etymological basis, and geographical, historical, and cultural content of the onomastic name Saryarka. Saryarka is one of the largest physical-geographical and natural-historical regions of Kazakhstan, a historical-geographical name encompassing a vast territory of the Kazakh steppe. Its meaning and origin are closely linked to the Turkic worldview, natural landscape features, and ethnocultural experience. Saryarka encompasses the entire territory of the Karaganda and Akmola regions, as well as some districts of the former Turgay, Semey, and Pavlodar regions. The territory of the Karaganda region is primarily located in the central part of Saryarka. Therefore, the local population has long referred to this region as Saryarka, or the Ark steppe. This article primarily examines scientific hypotheses regarding the origin of the name, and also examines the semantic scope of the word "sary" in Turkic languages and the place of the concept "arka" in geographical descriptions. Moreover, based on written data, historical documents, and folklore, the role of the name Saryarka in Kazakh ethnogenesis and its spatial boundaries are analyzed. The study uses methods of onomastic analysis, historical and linguistic comparison, cartographic data analysis, and content analysis, and systematically examines the meaning of the name, which has evolved over centuries. The significance of the concept of Saryarka is revealed not only as a geographical name, but also as part of the national symbolic space. The article demonstrates the historical and cultural context of the name through such concepts as "steppe civilization," "Turkic toponymic system," and "natural-geographical determination." The study revealed that the name Saryarka has multilayered content, having formed on the basis of a combination of ethnic, historical, and natural factors.

Keywords: onomastics, Saryarka, toponym, ethnolinguistics, historical geography, Turkic languages, semantics, arch, landscape, Kazakh steppe.

Кіріспе

Сарыарқа атауы қазақ даласының рухани, тарихи және географиялық кеңістігін бейнелейтін ең көне әрі ең кең таралған ономастикалық атаулардың бірі. Бұл атаудың мәні ғасырлар бойы қалыптасқан табиғат көріністері мен этностық тәжірибелерге негізделіп, кең дала рельефінің ерекшеліктерін жинақтай суреттейді. Қазақ халқы үшін Сарыарқа кеңістік қана емес, елдік пен еркіндіктің, кеңдік пен дарқандықтың символы ретінде де маңызды мәнге ие болып келеді. Көптеген тарихи жазба деректерде, халық эпостарында, жыраулар шығармаларында және саяхатшылар жазбаларында Сарыарқа атауы Орта жүздің қоныстанған аймағы ретінде жиі кездеседі. Мұрат Мөңкеұлы былай деп жазды: «Біз көштік Сарыарқадан бермен асып, көлденең Сағыз бенен Жемді басып. Ат мініп, киім киіп, тұқым алдық сүйектес жақын жұрт деп араласып».

Бұл ұғымның шығу тарихын түсіну үшін «сары» және «арқа» сөздерінің семантикасы мен тарихи қолданысын жеке-жеке талдап, олардың тіркескендегі кең мағыналық өрісін анықтау қажет. Түркі тілдерінде «сары» сөзі тек түс атауы емес, табиғи кеңістік пен ландшафт ерекшеліктерін білдіретін кең мағыналы сөз болған. Ал «арқа» сөзі солтүстікті немесе бел-жота, қырат мағынасын беретін кеңістік атауы ретінде қолданылған. Осы екі компоненттің бірігуі нәтижесінде географиялық кеңістікті сипаттайтын жалпылама атау пайда болғаны байқалады. Қазақтың ескі ұғымындағы Сарыарқа Орталық Қазақстанды ғана емес, одан әлдеқайда кең орасан, зор территорияны қамтыған. Қазақтың ескі Арқасы шығыста Тарбағатай, Алтай сілемдерінен бастап, батыстағы Оңтүстік Орал, Ор өзені, Мұғлжар жотасына дейінгі, ұзындығы 2500 шақырымнан астам ұлан-ғайыр аймақты алып

жатыр. Басқадай кейбір деректерде тіпті, көне Арқа Жайық пен Еділ атыраптарына дейін де жеткен дейді. Ұлы Даланың бір аты Сарыарқа еді. Оңтүстікте Арқа Бетпақдаланы, Шудың солтүстігіндегі далаларды қамти өтіп, Балқаштың солтүстік жағасымен Алакөлге дейін барған. Одан әрі Емелмен өрлеп солтүстікке бағытталған. Арқаның солтүстіктегі шекарасы Обь өзенінің жоғарғы ағысына дейін жеткен.

Сарыарқа аймағының тарихи-географиялық шекаралары да уақыт өте өзгеріп отырған. Ертеректе бұл атау Ұлытау, Қарқаралы, Балқаш маңы, Есіл және Нұра алабы, Ертіс жағалауы сияқты территорияларды қамтыған. Кейінгі кезеңдерде Сарыарқа ұғымы этнографиялық мазмұнға ие болып, қазақ руларының тарихи қонысы ретінде танылды. Осы себепті оның ономастикалық табиғатын зерттеу тек топонимдік мәнді анықтау ғана емес, қазақ этностық тарихы мен мәдени дәстүрлерін түсінудің бір жолы. Зерттеу барысында этимологиялық көзқарастар, тарихи жазба деректер, фольклорлық материалдар және археологиялық-географиялық мәліметтер кешенді түрде қарастырылады. Сарыарқа ұғымының отандық ономастикадағы орны мен маңызы соңғы жылдары ғылыми қызығушылықтың артып отырған саласына айналды, сондықтан оның шығу тарихын нақтылау өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында бірнеше ғылыми әдістер кешені қолданылды: 1) тарихи-лингвистикалық салыстыру, ол «сары» және «арқа» компоненттерінің түркі тілдеріндегі көне мағыналарын анықтауға мүмкіндік береді; 2) ономастикалық талдау, мұнда Сарыарқа атауының қалыптасу заңдылықтары мен оның топонимдік жүйедегі орны зерттелді; 3) картографиялық деректерді сараптау, бұл әдіс тарихи карталар арқылы Сарыарқа кеңістігінің территориялық өзгерістерін анықтауды қамтамасыз етті; 4) фольклорлық-контенттік талдау, қазақ эпосындағы Сарыарқа бейнесін анықтауға бағытталды. Материалдар ретінде тарихи жазба деректер, этнографиялық зерттеулер, топонимикалық сөздіктер және XVIII-XIX ғасырлардағы саяхатшылар еңбектері пайдаланылды.

Талқылау

Сарыарқа атауының мағынасы мен шығу тарихын талдағанда, оның семантикалық құрылымы өте күрделі және көпқабатты екені байқалады. Алдымен екі негізгі лексикалық компоненттің - «сары» және «арқа» сөздерінің-тарихи мағыналарын анықтау қажет. Түркітанушылардың пікірінше, «сары» сөзі ерте кезеңдерде тек түстік сипат емес, кеңістіктік-ландшафтық түсініктерді де білдірген [1, 47-б.]. Ол көбіне «кең», «ашық», «жазық», «сарғыш дала» мәнінде қолданылған. Осыдан атаудың табиғи-географиялық негізі анық көрінеді. Сарыарқа халықтық атау. Сарыарқаға Қарағанды, Ақмола облыстарының жері толықтай, бұрынғы Торғай, Семей, Павлодар облысының біраз жері кіреді. Қарағанды облысының территориясы, негізінен, Сарыарқаның орта бөлігінде орналасқан. Сондықтан да жергілікті халық осы өңірді ежелден Сарыарқа, Арқа даласы деп атаған. Сарыарқа атауы «жер бетіндегі өсімдіктері күйгендіктен сарғайып жататын кең де үлкен жон, жалпақ үстірт, сансыз адырлы қырка» ұғымын білдіреді. Алтын Орданың тұсында, Қазақ хандығының кезінде «Арқа» ұғымына Сары деген қосымша атау телініп, «Сарыарқа» деп атала бастайды. Сын есімдік «сары» қосымшасы тек даланың сарғыш түсін меңзеп қоймайды. Сонымен қатар «кең, ұшы-қиырсыз шексіз Арқа» деген мағынаны береді. Қазақтар «сары» ұғымын күшейтпелі шырай ретінде қолдана береді. Мәселен «сары аяз» - қатты аяз, үскірік мағынасын беретіні сияқты. СарыАрқа Ұлы Даланың поэтикалық формасы іспеттес қой, сонда. Мәселен, сол замандарда жыраулар өлең-дастандарында «Бетегелі Сарыарқаның бойында, соғысып өлген өкінбес», «Сарыарқа, сені қайтейін», «Сарыарқа қайран жерлер ай, туып өскен елдер-ай» деп суреттеп, жырлады.

Ал «арқа» сөзі көне түркі тілдерінде «солтүстік жақ», «жота», «қырат», «жоғарғы белдеу» деген мағыналарды бергені белгілі [2, 75-б.]. Кейбір зерттеушілер бұл сөздің бастапқы мәні кеңістіктің бағыттық координаталарын белгілеуге арналған термин болғанын көрсетеді. Түркі халықтарының кеңістікті «арқа», «оң», «алд» деп бөлуі географиялық бағдарлаудың дәстүрлі түрі болғаны анық [3, 32-б.]. Осы екі сөздің бірігуі арқылы қалыптасқан «Сарыарқа» атауы табиғи-ландшафтық кеңістікті дәл сипаттайтын топонимдік бірлікке айналған. Сарыарқа атауының жазба деректерде кездесуі XVII-XIX ғасырлар кезеңімен тығыз байланысты. Ресей зерттеушілері П. Рычков, Г. Спасский, И. Андреев еңбектерінде бұл атау жиі кездеседі және көбіне Ұлытау мен Қарқаралы өңірлері «Сарыарқа даласы» деп сипатталған [4, 60-б.]. Алайда қазақ ауыз әдебиетінде бұл атау бұдан әлдеқайда ерте таралғанын аңғаруға болады. Жыраулар поэзиясында Сарыарқа «еркіндіктің мекені», «кеңдік пен дарқандықтың символы» ретінде көрініс тапқан. Мысалы, Бұқар жырау шығармаларында Сарыарқа «қазақтың қонысы» бейнесінде жиі аталады.

Сарыарқа атауының тарихи-географиялық шекаралары да қызықты мәселе. Зерттеушілердің көбі Сарыарқа аумағын Торғай қолаты мен Ертіс өзені аралығында орналасқан биік үстірт ретінде

сипаттайды [5, 105-б.]. Бұл аймаққа Ұлытау, Есіл-Нұра алабы, Қарқаралы, Көкшетау, Балқаштың солтүстік бөлігі кіреді. Демек, Сарыарқа екі бір өңірдің емес, Қазақстан орталығының негізгі бөлігін қамтитын табиғи-географиялық аймақ. Сонымен қатар Сарыарқа атауы этномәдени мазмұнға да ие. Қазақ халқының этногенезі мен қоныс тарихы осы дала аймағымен тығыз байланысты. Орта жүз руларының көпшілігі Сарыарқа кеңістігінде қоныстанған. Осы себепті атау белгілі бір этностық бірлестіктің өзіндік тарихи ортасын білдіретін символдық мәнге ие болды. Фольклордағы Сарыарқа бейнесі батырлық, еркіндік, елдік қасиеттердің көрінісі. Бүгінгі ономастикалық зерттеулер Сарыарқа атауының тарихи-мәдени семантикасын ашуда жаңа бағыттарға иек артып отыр. Табиғи-ландшафтық детерминация теориясы бойынша, атау кеңістіктің морфологиялық құрылымынан туындайды; бұл тұрғыда Сарыарқа шын мәнінде сары түсті қуаң даланың белесті үстірті болып табылады. Ал этнолингвистикалық теориялар атаудың мәдени-символдық табиғатына басымдық беріп, оны қазақ дүниетанымымен байланыстырады. Соңғы ғылыми еңбектерде Сарыарқа атауы тек физикалық кеңістік емес, қазақ этносының тарихи санасында қалыптасқан менталдық география элементі ретінде қарастырылып келеді. Бұл бағыттағы зерттеулер атаудың семантикалық өрісінің кеңдігін және оның ғасырлар бойы жинақталған мәдени ақпаратты сақтаушы қызметін айқындайды. Қазіргі ономастикада Сарыарқа атауын когнитивтік тіл білімі тұрғысынан зерттеу де өзекті болуда. Өйткені атаудың халық жадында сақталуы, оның бейнелік және символдық деңгейде ұғынылуы тілдік санадағы ұлттық кодпен тікелей байланысты. Осылайша жүргізілген талқылау нәтижелері Сарыарқа атауының табиғи, мәдени және тарихи факторлардың бірлігінен туындаған күрделі құбылыс екенін дәлелдейді.

Нәтиже

Зерттеу нәтижесінде Сарыарқа ономастикалық атауының тарихи, семантикалық және географиялық мазмұны кешенді түрде қарастырылып, оның қалыптасуына әсер еткен негізгі факторлар анықталды. Сарыарқа атауының ең басты ерекшелігі оның табиғи-ландшафтық сипаттаманы дәл бейнелеуі. Түркілік дүниетанымда табиғат көрінісі мен кеңістік құрылымдары атау берудің маңызды критерийлері болған. «Сары» сөзінің кеңістіктің түсін ғана емес, оның табиғи сипатын білдіруі, ал «арқа» сөзінің қыратты, биік үстіртті көрсететін мағынада қолданылуы нәтижесінде атау нақты географиялық кеңістікті дәл белгілейтін терминге айналған. Бұл зерттеу Сарыарқа атауының қалыптасуы тек лексикалық бірігу нәтижесі емес, сонымен бірге этномәдени мазмұнға ие күрделі ономастикалық процесс екенін көрсетті. Қазақ халқының қоныстану тарихы, этнографиялық ерекшеліктері және көшпелі мәдениет кеңістігі Сарыарқа ұғымының мазмұнын байыта түскен. Жыраулар шығармашылығындағы Сарыарқа бейнесі оның символдық деңгейге дейін көтерілгенін дәлелдейді. Бұл атау қазақ мәдениетінде еркіндік, кеңдік, дарқандық, туған жер бейнесімен тығыз астасып жатқан тұрақты образға айналған. Зерттеу барысында анықталған тағы бір маңызды қорытынды, Сарыарқа атауының тарихи-географиялық шекаралары әр дәуірде әртүрлі сипатталғанымен, оның негізгі аймағы өзгеріссіз қалған. Ұлытау, Қарқаралы, Есіл-Нұра өңірі, Көкшетау мен Тарбағатайға дейін созылатын кең үстірт Сарыарқа кеңістігінің өзегі болып табылады. Мұның өзі табиғи аймақтың тарихи тұрақтылығын көрсетеді. Ономастикалық әдебиеттерді талдау Сарыарқа ұғымының ғылыми айналымға енгізілуі XVIII-XIX ғасырлардағы зерттеушілер еңбектерімен байланысты екенін көрсетті. Алайда бұл атаудың халықтық қолданысы әлдеқайда ерте кезеңдерден бастау алады. Бұл ерекшелік ұлттық ономастиканың өміршеңдігі мен фольклорлық деректердің тарихи маңызын дәлелдейді.

Сонымен қатар қазіргі зерттеулер Сарыарқа атауының семантикасын түсіндіруде әртүрлі әдістерді қолданудың қажеттілігін көрсетеді. Тарихи-лингвистикалық салыстыру атаудың көне мағыналарын ашуға мүмкіндік берсе, картографиялық талдау оның кеңістіктік шекараларын анықтауға жағдай жасайды. Фольклорлық деректер атаудың мәдени-символдық мазмұнын толықтырады. Осы түрлі дереккөздер мен әдістердің үйлесімі нәтижесінде Сарыарқа атауының кешенді табиғаты жан-жақты айқындалды. Қосымша талдау барысында Сарыарқа атауының когнитивтік құрылымы да айқындала түсті. Атау қазақ халқының кеңістікті қабылдау моделін, табиғатқа көзқарасын және тарихи жадындағы символдық образдарды жүйелі түрде біріктіреді. Бүгінгі таңда бұл атау аймақтық брендке, мәдени-туристік символға айналып отыр. Сарыарқа атауының қазіргі замандағы қолданыс аясының кеңеюі оның тарихи тұрақтылығы мен мәдени мәнінің тереңдігін дәлелдейді. Демек, Сарыарқа тек дәстүрлі дүниетанымның көрінісі емес, сонымен қатар қазіргі ұлттық идентификацияның бір бөлігіне айналған кеңістік категориясы. Сарыарқа ономастикалық атауының қалыптасуы ландшафтық атаулардың семантикалық эволюциясын айқын көрсетеді. Атаудың ғасырлар бойы сақталуы оның тек географиялық белгі емес, элеуметтік-мәдени конструкт екенін айқындайды. Зерттеулер көрсеткендей, аймақ халқы табиғи ортаны тану арқылы кеңістікті игеру мәдениетін дамытқан, бұл атаудың символдық мәнін арттыра түсті. Сондай-ақ Сарыарқа атауы түркі тайпаларының қоныстану

маршрутын сипаттайтын тарихи маркер ретінде қызмет етеді. Оның қолданыс аясының кеңеюі әдебиетте, фольклорда, тарихи жазбаларда жалғасын тауып, лингвомәдени тұтастықтың қалыптасуына ықпал етті. Сарыарқа ұғымы бүгінгі күні тек географиялық аймақты ғана емес, ұлттық руханияттың символына айналған кеңістікті білдіреді. Осы аспектілердің барлығы атаудың тарихи-ономастикалық тұрғыдан маңызды екенін дәлелдейді.

Қорытынды

Сарыарқа ономастикалық атауы қазақ даласының табиғи келбеті мен мәдени дүниетанымын бейнелейтін тарихи атаулардың бірі. Жүргізілген зерттеу оның мағынасы ғасырлар бойы қалыптасқан кеңістіктік, этномәдени және тілдік ерекшеліктердің синтезі екенін көрсетті. Бұл атаудың тарихи-географиялық шекаралары ауқымды болғанымен, оның өзектік орталығы өзгеріссіз сақталып отырғаны анықталды. Сарыарқа қазақ халқының шаруашылық, рухани және әлеуметтік дамуында маңызды рөл атқарған кеңістік ретінде атауда өз көрінісін тапқан. Сарыарқа атауының пайда болу тарихын зерттеу қазақ ономастикасының дамуына, ұлттық тарихи-географиялық түсініктерді терең түсінуге мүмкіндік береді. Табиғи-ландшафтық ерекшеліктер, халықтық атаулар жүйесі, түркілік кеңістік моделінің сақталуы атаудың тарихи негізін айқындайды. Сонымен қатар бұл атау фольклорлық дәстүрде, жыраулар шығармашылығында және жазба деректерде ұлттық рәміздік мәнге ие бейне ретінде көрініс тапқан. Зерттеу нәтижелері Сарыарқа атауының қазақтың тарихи санасында тұрақты символдық мәнге ие екенін көрсетті. Бұл атау ғасырлар бойы ұлттық кеңістікті танудың негізгі құралдарының бірі болып, қазақ этносының өзін-өзі тануы мен мәдени бірегейлігін сақтауға қызмет етіп келеді. Сарыарқа ұғымы тек географиялық шындықты ғана емес, рухани кеңістікті, ұлттың эмоционалды-психологиялық болмысын білдіретін мәдени кодқа айналған. Сарыарқа атауының тарихи негіздерін қарастыру оның ұлттық дүниетанымдағы орнының тереңдігін көрсетеді. Атаудың табиғи-географиялық сипаттамадан бастау алып, саяси-мәдени рәміз деңгейіне дейін көтерілуі қазақ этносының тарихи жадындағы кеңістік түсінігінің тұрақтылығын айқындайды. Бұл атау ғасырлар бойы этникалық топтардың көші-қон жолдары мен шаруашылық тәжірибесін бейнелеп, кең дала мәдениетінің ажырамас құрамдас бөлігіне айналды. Қазіргі кезеңде Сарыарқа атауы өңірлік, мәдени және ұлттық бренд ретінде де маңызға ие болып отыр. Ғылыми әдебиетте оның тарихи-ономастикалық құрылымы, тілдік семантикасы мен мәдени қызметі жан-жақты зерттеліп, кеңістік ұғымының ұлттық танымдағы орны жаңа қырынан ашылуда. Осылайша, Сарыарқа атауының тарихи-мәдени маңызын жан-жақты талдау қазақ ономастикасының даму үрдістерін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Сарыарқа ономастикалық атауы қазақ даласының табиғи келбеті мен мәдени дүниетанымын бейнелейтін тарихи атаулардың бірі. Жүргізілген зерттеу оның мағынасы ғасырлар бойы қалыптасқан кеңістіктік, этномәдени және тілдік ерекшеліктердің синтезі екенін көрсетті. Бұл атаудың тарихи-географиялық шекаралары ауқымды болғанымен, оның өзектік орталығы өзгеріссіз сақталып отырғаны анықталды. Сарыарқа қазақ халқының шаруашылық, рухани және әлеуметтік дамуында маңызды рөл атқарған кеңістік ретінде атауда өз көрінісін тапқан. Сарыарқа атауының пайда болу тарихын зерттеу қазақ ономастикасының дамуына, ұлттық тарихи-географиялық түсініктерді терең түсінуге мүмкіндік береді. Табиғи-ландшафтық ерекшеліктер, халықтық атаулар жүйесі, түркілік кеңістік моделінің сақталуы атаудың тарихи негізін айқындайды. Сонымен қатар бұл атау фольклорлық дәстүрде, жыраулар шығармашылығында және жазба деректерде ұлттық рәміздік мәнге ие бейне ретінде көрініс тапқан. Қосымша талдау нәтижелері Сарыарқа атауының қазақтың тарихи санасында тұрақты символдық мәнге ие екенін көрсетті. Бұл атау ғасырлар бойы ұлттық кеңістікті танудың негізгі құралдарының бірі болып, қазақ этносының өзін-өзі тануы мен мәдени бірегейлігін сақтауға қызмет етіп келеді. Сарыарқа ұғымы тек географиялық шындықты ғана емес, рухани кеңістікті, ұлттың эмоционалды-психологиялық болмысын білдіретін мәдени кодқа айналған. Қорытындылай келе, Сарыарқа атауы тек географиялық объектінің атауы емес, ұлттық дүниетанымның ажырамас бөлшегі, тарихи жадты сақтаушы менталдық концепт. Оның ономастикалық табиғатын жан-жақты зерттеу этнолингвистика, тарихи география, топонимика салаларында жаңа ғылыми тұжырымдар жасауға негіз болады. Сарыарқа қазақ халқының мәдени кеңістігін айқындайтын іргелі ұғымдардың бірі болып қала береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізмі:

- 1 Қазақ ономастикасының мәселелері; Т. Жанұзақов ; Қазақ ССР Ғылым академиясы ; Тіл білімі институты... - Алматы : Ғылым, 1986. - 135 б.
- 2 Орталық Қазақстанның жер-су аттары; Қазақ ССР Ғылым акад., Тіл білімі ин-ты... - Алматы : Ғылым, 1989. - 253 б.

- 3 Қазақстан географиялық атауларының сөздігі; Қазақ ССР Ғылым акад. ; Тіл білімі институты ; жауапты ред. Т. Жанұзақов... - Алматы : Ғылым, 1990. - 294 б.
- 4 Спасский Г. Описание киргиз-кайсацких степей. - Санкт-Петербург, 1820, 245 б.
- 5 Әбдірахманов Ә. Топонимика және этнолингвистика. Алматы, 1999.240 б.

«АТБАСАР» АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ МЕН ОНОМАСТИКАЛЫҚ МАҒЫНАСЫ

Бектас Д.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы, PhD Молдахмет А.А.

Астана халықаралық университеті

Damirun.bek@gmail.com

Астана қ.

Аңдатпа

Бұл мақалада Атбасар қаласының тарихи даму жолы қарастырылады. Онда қаланың XIX ғасырдағы маңызды сауда және әскери бекініс ретінде қалыптасуы және оның Ат базар атауының шығу тегі талданады. Зерттеу барысында Атбасардың темір жол торабына айналуы және XX ғасырдағы Тың игеру науқаны кезіндегі агроөнеркәсіптік орталық ретіндегі рөліне ерекше назар аударылады. Мақала қаланың мәдени мұрасын және Илияс Есенберлин сияқты көрнекті тұлғалардың шығу тегін көрсетеді. Зерттеу Атбасардың Солтүстік Қазақстанның экономикалық және тарихи дамуындағы маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Атбасар қаласы Тың игеру Ат базар темір жол торабы Илияс Есенберлин

Аннотация:

В данной статье рассматривается исторический путь развития города Атбасар. В ней анализируется формирование города как важного торгового и военного пункта в XIX веке, а также происхождение названия «Ат базар». В ходе исследования особое внимание уделяется превращению Атбасара в железнодорожный узел и его роли как аграрно-промышленного центра в период целинной кампании XX века. Статья также затрагивает культурное наследие города и подчеркивает вклад известных личностей, таких как Ильяс Есенберлин, происходящих из этого региона. Исследование показывает значимость Атбасара в экономическом и историческом развитии Северного Казахстана.

Ключевые слова: город Атбасар, Целина, Ат базар, железнодорожный узел, Ильяс Есенберлин
Annotation

This article examines the historical development of the city of Atbasar. It analyzes the city's formation as a significant trading and military fortress in the 19th century and explores the origin of its name At Bazar. The study focuses particularly on Atbasar's transformation into a railway hub and its pivotal role as an agro-industrial center during the Virgin Lands Campaign in the 20th century. The article highlights the city's cultural heritage and its connection to prominent figures like Ilyas Esenberlin. The research demonstrates Atbasar's enduring significance in the economic and historical progress of Northern Kazakhstan.

Keywords: Atbasar city, Virgin Lands Campaign, At Bazar railway hub, Ilyas Esenberlin

Атбасар қаласы туралы айтқанда ең алдымен ойға оның табиғаты, тарихы және қазіргі өмірі келеді. Бұл қала Ақмола облысының солтүстік жағында орналасқан және ол жай бір шағын қала емес, өзіне тән мәдениеті бар, көп жылдан бері дамып келе жатқан ерекше мекен. Атбасардың тарихы тереңнен басталады, оның қалыптасуы да өз кезеңінде үлкен рөл атқарған. Мен бұл жұмыста қала туралы қолымнан келгенше толық жазып көрдім, студенттік стильде, кейбір қателерімен, жалпы біртұтас мәтін ретінде баяндауға тырыстым. Атбасардың табиғаты да, халқы да, күнделікті тұрмысы да өзінше ерекше. Сол себептен бұл жұмыстың мақсаты Атбасар қаласын жан жақты таныстыру.

Атбасар Есіл өзенінің бойында орналасқан. Осы өзеннің өзі қаланың дамуына үлкен әсер еткен, себебі өзен бойындағы жерлер құнарлы болғандықтан ауыл шаруашылығы ертеден бастап жақсы дамыған. Қала айналасының табиғаты кең дала, жазық болғандықтан ауыл шаруашылығы үшін керемет қолайлы жер. Далада өсетін жусан, бетеге сияқты өсімдіктер әрдайым малға азық болған. Климат туралы айтсақ қысы суық, жазы өте ыстық болып келеді, кей кездері қатты жел тұрады [1, 30 б]. Бірақ осы климатқа халық бейімделіп кеткен, бұл жақта өмір сүру қалыпты жағдай. Қаланың тарихына тоқталсақ Атбасар шамамен 1845 жылы ресми түрде қала болып қалыптасады, бірақ бұл жерге адамдар одан ерте келіп қоныстанған. Ресми бекет ретінде салынғаннан кейін Атбасар сауда орталығына айнала бастайды. Қазақ даласында үлкен жәрмеңкелер болғаны белгілі, солардың бірі дәл осы Атбасарда өткен. Атбасар жәрмеңкесі сол кездегі маңызды экономикалық орталықтардың бірі.